

De vroege Verlichting: waarom heeft de Amsterdamse overheid Adriaan Koerbagh (1633-1669) zo hard aangepakt?

Lezing
Zevende Spinozadag 23 november 2014, Paradiso
Bart Leeuwenburgh

Op 27 juli 1668 hoorde Adriaan Koerbagh in de martelkamer van het Amsterdamse stadhuis dat zijn tong moest worden doorboord, zijn rechterduim moest worden afgehakt, zijn boeken moesten worden verbrand, zijn goederen in beslag moesten worden genomen en dat hij voor 30 jaar in het rasphuis moest worden opgesloten.

Waarom? Omdat hij twee boeken had geschreven: een woordenboek van bastaardwoorden (voornamelijk leenwoorden uit het Duits, Frans en Latijn) *Een Bloemhof van allerley lieflykheyd* en een polemisch werk, getiteld *Een Ligt schijnende in duystere Plaatsen*. Boeken waarin hij zich liet kennen als een man met een scherpe pen die er niet voor terugdeinsde om openlijk de dogma's van de publieke gereformeerde kerk in twijfel te trekken en te bespotten. Tijdens zijn verhoor gaf Koerbagh toe contact te hebben gehad met ene Spinoza. Wie was deze vooruitstrevende zeventiende-eeuwse arts, jurist en filosoof en waarom werd hij in dat 'tolerante Amsterdam' zo hard gestraft?

In 1993 publiceerde Ewoud Sanders, bekend van zijn columns over taalkwesties in het NRC, *Woorden van de duivel*. Een bloemlezing uit het enige verboden Nederlandse woordenboek. Sanders' bloemlezing was een eerbetoon aan *Bloemhof*, waaruit Sanders een aantal fraaie lemma's had geplukt, bestaande uit 'prachtige, scherpe, prikkelende en oorspronkelijke kleine essays – want dat zijn het vaak – die Koerbagh wijdde aan allerlei filosofische en religieuze kwesties'. Sanders typeerde Adriaan als een onvervalste eigenwijze zeventiende-eeuwse libertijn, die zijn woordenboek als een uitlaatklep gebruikte om vrolijk te kunnen spotten met allerlei zaken, maar vooral met het traditionele geloof, en nog specifieker daar waar dat geloof botste met de rede, de ratio, bijvoorbeeld bij het vraagstuk van de Heilige Drie-eenheid, het wel of niet bestaan van engelen, de erfzonde of de predestinatie. Een paar

Bart Leeuwenburgh, *Waarom heeft de Amsterdamse overheid Adriaan Koerbagh zo hard aangepakt?* (Spinozadag 2014)

voorbeelden uit Koerbagh's Bloemhof maken duidelijk wat hij deed:

antipoden, tegenvoeters, dat zijn mensen die recht onder ons wonen, aan de andere zijde des aardkloots. In de oudheid verbeeldde men zich, vooral de geestelijken, dat de aarde plat was. Nu weet zelfs de stomste scheepsjongen dat de aarde rond is en dat je eromheen kunt zeilen. Zo zie je: op de geleerdheid van de geestelijken kun je niet bouwen. Maar zij hebben nog zo veel grovere fouten gemaakt, dat het er op eentje niet aankomt.

atheïst, godloochenaar, god-ontkenner. Dat zijn zowel mensen die ontkennen dat er een God is, als mensen die God niet echt kennen. In die zin zijn de meeste mensen — de godgeleerden inbegrepen -- godloochenaars. Iedereen kent Gods naam, maar slechts weinigen kennen zijn Wezen.

bibel, of bybel, een boek. Het woord bibel is een aan het Grieks ontleend woord dat simpelweg boek betekent, al was het een boek over Reintje de Vos of over Uilenspiegel. [...] In de bijbel staan wel een paar verstandige dingen van blijvende waarde, maar de rest is voor ons van geen enkel nut en kan zonder bezwaar gemist worden. Werd de bijbel niet te vuur en te zwaard verdedigd, dan zou hij spoedig in onbruik raken.

createur, of schepper, ten eerste wordt oneigenlijk gezegd dat God een schepper is. Een schepper betekent iemand die iets scheidt. Dat kan water uit een bak zijn of brij uit een pot. Ten tweede is de wereld niet geschapen (of liever: gemaakt) uit niets. De wereld in het algemeen is er altijd geweest.

Hoe haalt iemand het in zijn hoofd om dat in de zeventiende eeuw in de Nederlandse taal op te schrijven. Om U een indruk te geven van de impact van Koerbaghs woorden moet U zich voorstellen dat iemand in een theocratie als Iran een boek publiceert waarin hij net als Koerbagh dat met de bijbel en Reintje de Vos deed, de Koran vergelijkt met 'de sprookjes van duizend en een nacht' en ook zegt dat de Koran 'gewoon een boek' is. Of Allah vergelijkt met een schepper die 'water uit een bak of brij uit een pot scheidt'. Waarom deed Koerbagh dat? Hoe kwam het dat hij zich hiertoe geroepen voelde? Welke gebeurtenissen hebben hem hiertoe gedreven?

Laten we eens kijken naar zijn jeugd.

Bart Leeuwenburgh, Waarom heeft de Amsterdamse overheid Adriaan Koerbagh zo hard aangepakt? (Spinozadag 2014)

We weten niet precies op welke dag Adriaan Koerbagh is geboren, maar het zal waarschijnlijk in januari 1633 zijn geweest. Adriaan was het achtste kind uit een gezin van elf. Over de meeste van die elf broers en zussen horen we in het latere leven van Adriaan niets meer, met als grote uitzondering zijn onafscheidelijke twee jaar jongere broer Johannes. Vader Hans was eigenaar van – dan wel werkzaam bij – een plateelbakkerij: een premoderne fabriek van geglazuurd aardewerk. Adriaans moeder, Trijntje Adriaansdr was vroedvrouw. Van haar vader, Adriaen Claesz (1571-1630), weten we dat hij in Amsterdam keurmeester was van de haring. Naar deze opa is Adriaan dus vernoemd. De familie woonde in Amsterdam in 'De twee Conijnen', op het huidige adres Singel 49. Op 26 maart 1644 overleed vader Hans. Adriaan en Johannes zijn 11 en 9 jaar oud. In 1661 kocht moeder Trijntje ook een huis in de Oude Nieuwstraat (huidige nummer 6) dat pal achter het huidige Singel 49 lag. Hier heeft Adriaan samen met Johannes gewoond nadat ze hun studies hadden afgemaakt. Op 15 oktober 1669 lag Adriaan ook in dit huis opgebaard en werd hij vandaaruit begraven.

In 1653 gingen de broers, ze waren inmiddels 20 en 18, in Utrecht studeren. Ze zaten daar samen op kamers. Adriaan schreef zich in voor twee studies, geneeskunde en rechten en Johannes koos voor theologie. Meer studies/smaken waren er in die tijd niet. Net in die periode, rond 1653, rommelde het aan de universiteiten in de Republiek vanwege een heftig debat onder hoogleraren studenten over de nieuwe natuurfilosofie van ene René Descartes. Door dat debat, dat met name in Utrecht plaatsvond, was er een groot meningsverschil ontstaan over de gewenste gezagsverhouding tussen de enerzijds de ‘filosofische rede’ en anderzijds het ‘ware geloof’.

Descartes’ (1596-1650) ondermijnde met zijn nieuwe filosofie, met zijn zoektocht naar absolute en onbetwifelbare kennis, de autoriteit van de klassieke Griekse wijsgeren en de scholastieke geleerden die in de Middeleeuwen een symbiose tot stand brachten tussen het christelijk geloof en de filosofie van Aristoteles. Maar Descartes wilde de grondslagen van zijn natuurfilosofie niet meer legitimeren door te verwijzen naar een persoon of instantie, maar door zich te laten leiden door de rede, het gezond verstand en de ervaring. Ook de bijbel als zodanig liet hij bij de ontwikkeling van zijn filosofie grotendeels links liggen.

Het cartesianisme was niet de enige verleiding waar de broers aan blootstonden. Waarschijnlijk hadden ze in Amsterdam ook al kennisgemaakt met een 'ketterij' die door gereformeerde theologen misschien nog wel als een groter kwaad werd beschouwd dan het cartesianisme en het katholieke geloof samen: het socinianisme. Socinianen vormden in de zeventiende eeuw een sektarische beweging die weigerden te geloven in het christelijke dogma van de Heilige Drie-eenheid (De vader, de zoon en de Heilige Geest, triniteit). Ze werden daarom ook wel 'anti-trinitaristen' genoemd. Weigeren te geloven in de Heilige Drie-eenheid stond voor 'mainstream' - gelovigen, zowel van protestantste als van katholieke huize, in die tijd gelijk aan je reinste ketterij.

In 1656 besloten de broers de universiteit van Utrecht te verruilen voor Leiden. Vertrok Adriaan naar Leiden omdat grosso modo de Leidse professoren Descartes' denkbeelden minder veroordeelden dan hun Utrechts collega's? Was het omdat de faculteit geneeskunde in heel Europa als topopleiding stond aangeschreven? Het eerste zal waarschijnlijk een rol hebben gespeeld, maar ik denk dat Adriaan zich vooral aangetrokken voelde door de aldaar beoefende 'profondervindelijke geneeskunde'.

Uit archiefonderzoek is boven water gekomen met wie Adriaan en Johannes bevriend raakten in Leiden. Zijn beste vrienden waren in ieder geval Lodewijk Meijer (1629-81) en Johannes Bouwmeester (1634-80), Abraham van Berkel (1639-86) en waarschijnlijk ene Baruch Spinoza (1632-77). Meijer en Bouwmeester studeerden net als Adriaan medicijnen.

In de zomer van 1661 bezocht de Deense professor in de anatomie Olaus Borch (1626-90) samen met een aantal veelbelovende jonge medische studenten de Republiek om zich op de hoogte te stellen van de nieuwste ontwikkelingen in hun vakgebied. Toen Borch Amsterdam en Leiden aandeed schreef hij in zijn dagboek dat hij niet alleen kennis had gemaakt met een aantal 'atheïstische cartesianen' die medicijnen studeerden, maar ook met een:

'ex-Joodse christen, of liever atheïst die het Oude en Nieuwe Testament aan zijn laars lapt en van hetzelfde gewicht acht als de Koran of de fabels van Aesopus. Die man is overigens zeer integer en is geen crimineel; hij houdt zich bezig met de vervaardiging van lenzen en microscopen.'

Natuurlijk werd hier Spinoza bedoeld. Was Adriaan in 1661 een van die atheïstische cartesianen? Ook dat weten we niet zeker, maar het is in het licht van het voorgaande natuurlijk wel zeer aannemelijk. Van alle personen met wie Adriaan in Leiden bevriend raakte, werd Lodewijk Meijer hoe dan ook zijn beste vriend. Ze zullen veel hebben gesproken over hun studie, de praktische geneeskunde, en over de voors en tegens van de nieuwe filosofie van Descartes. Maar vooral was Lodewijk degene die Adriaan, en indirect ook Johannes, in de Leidse jaren op het spoor te zette van de lexicografie, de ‘woordenboekenschrijverij’. De Nederlandse taal was volgens hen bij uitstek geschikt als voertaal voor de wetenschap! Met zijn keuze voor het schrijven van woordenboeken verklaarde Adriaan zich eerst en vooral solidair met de eerdere pleitbezorgers voor de verzelfstandiging van het Nederlands. Die wens hing sterk samen met zijn wetenschapsideaal: democratisering, verbreiding van wetenschappelijke kennis onder het volk. En zijn daarmee nauw verbonden politieke ideaal: een onafhankelijke Republiek van mondige zelfstandig denkende burgers. Veel van de ‘radicale verlichte’ ideeën die hij in Bloemhof aan het papier toevertrouwde, houden direct verband met dat onderliggende plan om de Nederlandse taal te emanciperen en om het politieke project van de Nederlandse Republiek met een grote ‘R’ te vervolmaken. De vrijheid van wetenschap en de daarmee sterk samenhangende politieke vrijheid die Adriaan en zijn vrienden voorstonden stond lijnrecht tegenover het gedachtengoed van theologen uit orthodox gereformeerde kring, die juist een theocratische constitutie onder leiding van de Oranjes voorstonden, met de gereformeerde kerk als ‘Staatskerk’ voor alle gelovige Nederlanders.

Maar toen Adriaan nog in Leiden studeerde was er van een politieke confrontatie met die ‘andersgezinden’ absoluut nog geen sprake. Uit zowel het voorwoord als de inhoud van hun eerste woordenboeken, zowel de *Nederlandtsche Woorden-Schat* (1654, 1658, 1669), op naam van Lodewijk Meijer en ‘t *Nieuw Woorden-boek der Regten* (1664) op naam van Adriaan, blijkt dat ze, althans in eerste instantie, vooral werden gedreven door het ideaal om de wetenschap van hun tijd toegankelijk te maken in de Nederlandse taal. De *Nederlandtsche Woorden-Schat* was het fundament waarop verder kon worden gebouwd. Ik heb er geen bewijzen voor, maar het ligt voor de hand om te veronderstellen dat ze naast rechten ook voor de andere vakken, te weten medicijnen, theologie en filosofie, een woordenboek aan de *Nederlandtsche Woorden-Schat* wilden toevoegen. Op die manier zouden alle ‘konsten en weetenschappen’ hun eigen Nederlandse vertaling krijgen.

Nadat Koerbagh in 1661 ook zijn studie rechten met een promotie had afgerond, verhuisde hij van Leiden terug naar Amsterdam, waar hij met zijn broer ging wonen op de Oude Nieuwstraat nummer 6. Van wat er zich in het begin van de jaren zestig van de zeventiende eeuw rondom de broers afspeelde is nauwelijks iets bekend. Maar vanaf 1666 (3x6, kan dat toeval zijn?) staan de archieven van de vergaderingen van de gereformeerde Amsterdamse kerkenraad ineens vol met zorgwekkende verslagen over de handel en wandel van de broertjes Koerbagh. Zo deed tijdens een vergadering van de Amsterdamse kerkenraad op 10 juni 1666 een hevig verontruste predikant Pieter Leupen verslag van een ontluisterend huisbezoek bij de gebroeders Koerbagh. Hij had met de jongste broer indringend gesproken over de ‘stukken des geloofs’ en uit alles bleek dat de theologiestudent Johannes ‘seer ketters’ was geworden. Toen de predikant ook de oudere broer, Adriaan, aan de tand voelde over het gerucht dat hij een buitenechtelijk kind zou hebben verwekt, gaf deze doodleuk toe dat het waar was, maar Leupen kon aan zijn lauwe reactie merken dat hij 'de misslag niet zoo erg opnam'. De geschokte kerkenraad nam het hoog op en besloot beide broers voor nader verhoor voor een inquisitoriale commissie te laten verschijnen: Johannes op last van ‘kettische gevoelens’ en den ander [Adriaan dus] wegens hoererij’. Een dialectisch kat en muis spel tussen de kerkenraad en de broers volgde waarbij de zaak steeds verder escaleerde.

Johannes begon langzaam maar zeker met vuur te spelen door steeds grotere vraagtekens te plaatsen bij een aantal dogma's van de kerk. Hij sloot zich aan bij een beweging die als thuishaven fungeerde voor allerlei ‘zoekende en vrije geesten’ in die tijd. Ze noemden zichzelf ‘collegianten’ en ze hadden gemeen dat ze de dogmatiek van de publieke gereformeerde kerk als een dwangbuis ervoeren. De naam - collegianten - was een verwijzing naar het egalitaire uitgangspunt van de beweging. Op elke eerste zondag van de maand hielden ze een bijeenkomst, waarbij er niemand echt de leiding had en iedereen vrijuit mocht spreken. Tijdens deze bijeenkomsten, die ‘colleges’ werden genoemd, werd gezamenlijk uit de Bijbel gelezen, gezongen en gedebatteerd. De geloofsbeleving van het individu stond voorop en werd als een strikt persoonlijke zaak opgevat. Vrijheid van meningsuiting en onderlinge tolerantie voor afwijkende geloofsopvattingen werden als het grootste goed beschouwd. Ze waren allergisch voor alles wat riekte naar hiërarchie en uiterlijk vertoon. In plaats van een ‘veruiterlijkte geloofsbeleving’ in de vorm van erediensten, riten en symbolen gaven ze zich volledig over aan de stem van hun ‘innerlijke geloof’.

Terwijl de kerkenraad vat probeerde te krijgen op Johannes, hadden ze er nog geen enkele weet van dat zijn broer Adriaan in het geheim *Bloemhof* persklaar aan het maken was. Half februari 1668 rolden er twee versies van de pers, waarvan alleen de titelpagina verschilde. Sommige exemplaren van *Bloemhof* verschenen onder het pseudoniem Vreederijk Waarmond, zogenaamd ‘Gedrukt te Leyden voor Goedaart Onderwys, in ’t Jaar 1668’ en andere exemplaren droegen Adriaans eigen naam, ‘gedaen door Mr. Adr. Koerbagh, regtsgel. en geneesmr. ’t Amsterdam, Gedrukt voor den Schrijver, In ’t jaar 1668’.

De oplage van *Bloemhof* is niet bekend, waarschijnlijk ergens tussen de 500 en 1000 exemplaren, maar wel weten we dat het boek insloeg als een bom. Op 23 februari 1668 besloot de kerkenraad om een delegatie van predikanten naar het stadhuis te sturen om de burgemeesters aan te sporen alle exemplaren van *Bloemhof* in beslag te laten nemen. De broers werden opgeroepen om op 1 maart voor de kerkenraad te verschijnen. Johannes kreeg alvast te horen dat hij tot nader order niet meer mocht deelnemen aan het avondmaal. Het nieuws over de publicatie van *Bloemhof* moet als een lopend vuurtje door de stad zijn gegaan. Gesteld op rust en orde in de stad zaten de burgemeesters (niet een maar vier in die tijd) er niet op te wachten om de rel nog groter te maken dan hij al was. Op 25 februari kwamen ze in een besloten spoedvergadering bijeen. Hoe moesten die eigenwijze gebroeders Koerbagh nu worden aangepakt? Een week van vruchteloos beraad achter de schermen verstreek. Uiteindelijk werd de hete aardappel op 3 maart doorgeschoven naar de schout, Cornelis Witsen (1605-1669), die de vrijheid kreeg om ‘een actie tegen Koerbagh in te stellen’. Witsen besloot eerst zelf polshoogte te nemen. Hij trof Adriaan thuis aan, die direct toegaf dat hij de maker van het woordenboek was en zich ook bereid verklaarde om voor het gerecht te verschijnen als hij daartoe werd opgeroepen. Echter, in de dagen na Witsens bezoek voelde hij zich steeds meer bedreigd door ‘zijne minder vrijzinnige stadgenooten’ en besloot hij – misschien zelfs uit angst om door hevig verontwaardigde gereformeerden op straat te worden gemolesteerd – te vluchten naar de ‘vrije heerlijkheid’ Cuylenburg. Daar schreef hij een nog radicaler boek: *een Ligt schijnende in duistere plaatsen*. Maar daar vertel ik U lekker niks over, anders gaat U straks mijn boek niet meer kopen. In vogelvlucht kan ik U zeggen dat Koerbagh uiteindelijk ook is gevlucht van Culemborg naar Leiden en daar - net als Jezus door Judas - is verraden voor een losgeld dat inmiddels op zijn hoofd stond. Van Leiden is hij

geboeid op een kar vervoerd naar het huidige paleis op de Dam, het toenmalige stadhuis, waar hij is verhoord en veroordeeld. Waarom werd hij nu zo exorbitant zwaar gestraft?

Wie niets publiceert, liep in de praktijk relatief weinig gevaar. Iedereen 'zei wel eens wat'. Maar wie schreef liep wel een risico. Op 19 september 1653 hadden namelijk de Staten van Holland en West-Friesland een officieel verbod, een 'plakkaat', uitgevaardigd waarin het drukken, uitgeven en publiceren van sociniaanse werken werd verboden. Zowel de predikanten van de publieke gereformeerde kerk als de magistratuur op het stadhuis waren ervan overtuigd dat *Bloemhof* een sociniaans werk was. Bovendien had Adriaan het boek gepubliceerd onder eigen naam, zodat er van meet af aan geen twijfel over kon bestaan dat hij de auteur was.

Een volgende bezwarende omstandigheid die een rol heeft gespeeld bij het verhogen van de strafmaat is het feit dat Adriaan Bloemhof in het Nederlands had geschreven. Publicaties in het Latijn waar een sociniaans smaakje aan zat werden als minder opruiend beoordeeld omdat slechts de geleerde elite hiervan kennis kon nemen. De gevestigde orde, bestaande uit regenten, rijke kooplieden en oude adel, zag niets in het ideaal dat Adriaan voor ogen stond. Adriaan geloofde dat in principe elk mens een aangeboren vermogen bezat tot logisch redeneren en redelijk nadenken. Dat vermogen moest alleen tot leven worden gewekt, het moest worden gecultiveerd door iedereen kennis te laten maken met de nieuwe wetenschap. Maar de elite zag het volk toch eerder als een intrinsiek redeloze massa, van nature ongeschikt om zich te verdiepen in wetenschap, politiek of religie.

Een ander bezwarend feit betrof uiteraard de toon en de inhoud van *Bloemhof*. Adriaan richtte zich expliciet tot de gewone man en zette zich in een aantal van zijn lemma's scherp af tegen de arrogantie en het bedrog van een zelfgenoegzame academische elite. Bovendien schreef hij met een scherpe pen. Zijn stijl en toon waren direct, humoristisch, ironisch en sarcastisch. Hij gedroeg zich als een pestkop en bevuilde tot op zekere hoogte zijn eigen nest, zette die geleerde elite met hun pompeuze Latijn te kijk. Alleen al omdat hij niet onder pseudoniem in het Nederlands schreef en omdat de inhoud en de toon van *Bloemhof* zo radicaal waren, riskeerde hij een harde straf.

Bloemhof was al schandalig, maar extra bezwarend was ook het vrijzinnige gedrag van Adriaan en Johannes. Adriaans relatie met een concubine en Johannes' coming out als collegiant werkten op de gereformeerde predikanten als twee rode lappen op een al opgefokte stier.

De opgekropte frustraties van de Amsterdamse gereformeerde predikanten speelden ook een belangrijke rol. Al jaren hamerden zij er bij de burgemeesters, de schout en de schepenen vergeefs op dat er in de hoofdstad strenger moest worden opgetreden tegen socinianen en collegianten, die tijdens hun illegale bijeenkomsten frank en vrij een loopje namen met de dogma's van de publieke gereformeerde kerk. In die verhitte context groeiden Adriaan en Johannes uit tot de ideale kop van jut, als personificaties van de radicale vrijdenkerij die steeds meer 'bovengronds' kwam. Bloemhof was in zekere zin een geschenk uit de hemel. Eindelijk hadden de predikanten schriftelijk bewijs in handen waarmee ze iemand aan de schandpaal konden nagelen.

Bovendien, door te vluchten naar Culemborg plaatste Adriaan zichzelf uit vrije wil buiten de wettelijke orde. En of dat nog niet genoeg was, sloeg hij met de voorgenomen publicatie van het nog veel radicalere *Ligt* een weg in die alleen nog maar te typeren was als een vlucht naar voren. Dat hij na *Bloemhof* de brutaliteit vertoonde om een geschrift als *Ligt* wereldkundig te maken, maakte hem in de ogen van de Amsterdamse regenten tot de meest onverbeterlijke en hardleerse vrijdenker die ze ooit voor het gerecht hadden gesleept. Amsterdam was weliswaar een stad waar zo veel mogelijk tolerantie werd betracht jegens andersdenkenden, maar ook die tolerantie kende haar grenzen.

Achteraf natuurlijk schande wat Amsterdam Koerbagh heeft aangedaan!!!! Daarom minstens Koerbaghsteeg!!!

© Bart Leeuwenburg